

Ա. Ռ. Ա. Ջ. Ա. Բ. Ա. Ն.

Ընթերցողին առաջարկվող «Հայ ժողովրդի պատմության» սույն հատորն ընդգրկում է ֆեոդալիզմի վայրէջքի որոշակի հատկանիշներով բնորոշվող և մեր ժողովրդի պատմական առաջընթացի ու ազգային ճակատագրի համար բախտորոշ նշանակություն ունեցող XIV—XVIII դդ. ժամանակահատվածը*։

Հայտնի է, որ Հայաստանում զարգացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանին չհաջորդեց պատմական օրինաչափ զարգացման այն փուլը, որն այնքան բնութագրական էր արևմտաեվրոպական երկրների համար։ Այնժամ, երբ Արևմուտքում վարգանում էին քաղաքները, արհեստագործությունն ու առևտուրը, ձևավորվում էին բուրժուական հարաբերություններն ու սկիզբ էր առնում վերածնունդը, Հայաստանն, ընդհակառակը, ենթակա լինելով օտար նվաճողների արշավանքներին և հանդիսանալով տասնամյակներ շարունակվող ավերիչ պատերազմների թատերաբեմ, սուր ճգնաժամ էր ապրում։

Հետամնաց ցեղերի տեական տիրապետությունը, քմահաճ ու դաժան հարկահանությունը, բռնության ու թալանի օրինականացումը պատճառ դարձան քաղաքների անկման, գյուղացիական տնտեսության քայքայման, նյութական ու հոգևոր մշակույթի հուշարձանների ոչնչացման, համընդհանուր հեղափոխության և յուրօրինակ վերադարձի դեպի ֆեոդալիզմի բարբարոսական աստիճանը։

XIV—XV դարերում գրեթե անհետ վերանում են Զաքարյանների ժամանակ Արևելյան Հայաստանում ստեղծված ֆեոդալական տիրույթներն ու իշխանությունները։ Հողատիրության և ազգային իշխանության որոշ իրավունքներ պահպանում է միայն եկեղեցին, որի դիրքերի հետագա ամրապնդումը, կաթողիկոսական աթոռի Սսից Արարատյան երկրի կենտրոն՝ Էջմիածին փոխադրումը և առանձին կաթողիկոսների ծավալած եռանդուն գործունեությունը վճռական նշանակություն ունեցան ժողովրդական լայն ղեկավարների համախմբման, հայրենիքի ու գաղթաշխարհի հայության կապերի ամրապնդման և հասարակական, քաղաքական ու մշակութային կյանքի զարգացման համար։ Եկեղեցին հետագայում դարձավ ազգի ներկայացուցիչն ու միջնորդը օտար տիրապետողների առջև և հայության համընդհանուր ճանաչում գտած ազգային հաստատությունը։

Ֆեոդալական դասի մեռնող շառավիղներն իրենց փրկությունը որոնում

* Այս հատորի ժամանակագրական ճշգրիտ սահմանն սկսվում է XIV դարի 30-ական թվականներով, որ բնորոշվում է մոնղոլական իշխանության հոգևարքով և ավարտվում 1801 թվականով, երբ Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի մի շարք շրջաններ մտան Ռուսական կայսրության հովանու տակ։ Սակայն, տեղ շահելու մտահոգությամբ, հատորիս ժամանակագրական սահմաններն ամենուրեք նշված են համառոտակի՝ XIV—XVIII դդ.։

էին եկեղեցականների շարքերն անցնելու, տարագրության կամ դավանափոխության մեջ, Աշխատավորական զանգվածները՝ կորացած բիրտ տիրողների ժանր լծի տակ, մաքառում էին իրենց գոյության համար, պահպանելով ազգային կերպարանքը՝ լեզուն, ավանդույթները, մշակույթն ու դավանանքը: Աշխարհական ու հոգևորական մտավորականության առաջադեմ ու հայրենասեր տարրերը ջանում էին հոգավ ժողովրդի մասին, դիմագրավելով այլազգի տիրակալների բռնություններին ու նշավակելով օտար նվաճողների դաժան խժոժությունները, նախընտրություն տալով թամուրյաններին հաջորդած Կարա-կոյունլու թուրքմենների տիրապետությանը:

Եթե Կարա-կոյունլուների վրա հենվող հայ վերնախավների մեջ տիրում էր թամուրյաններից ազատագրվելու միտումը, ապա Աղ-կոյունլու Ուզուն Հասանի տիրապետության ժամանակ նրանք նպատակ էին հետապնդում դիմադրել Օսմանյան Թուրքիային, ձգտելով դաշնակցել վերջինիս հակառակորդ ուժերի, մասնավորապես արևմտաեվրոպական երկրների հետ: Նման փորձեր եղան մասնավանդ XVII դարի կեսերին և XVII դարում, երբ անընդմեջ շարունակվում էին թուրք-պարսկական պատերազմները և ավանդական էին դարձել Արևմտյան Եվրոպային ու Վատիկանին դիմելու ապարդյուն ջանքերը:

Գործնական հետևանքներ չունենալով հանդերձ, ազատագրական այս ձեռնարկումները մեծ չափով նպաստում էին ազգային ինքնագիտակցության սկզբնավորմանը, որը գնալով ավելի խոր արմատներ էր նետում մայր հայրենիքի և գաղութահայության ժողովրդական զանգվածներում:

1639 թ. թուրք-իրանական հաշտությանը հաջորդած 80-ամյա խաղաղության շրջանում նկատվող տնտեսական աշխուժացումը և ներքին ու տարանցիկ առևտրի զարգացումը, առևտրական կապերի ընդլայնումը Իրանի և Ռուսաստանի միջև և հայ վաճառականության գերի ու տեսակարար կշռի հետևանքով, գաղութահայության տնտեսական, քաղաքական և մշակութային սերտ կապերը մայր երկրի հետ, ինչպես նաև այդ ընթացքում ծավալված ազատագրական շարժումները Հայաստանում և Վրաստանում ու հատկապես նրանց զուգորդումը Ռուսաստանի, Լեհաստանի և Սրբազան կայսրության հակաթուրքական պայքարի հետ, եկան նոր թափ հաղորդելու ազգային կյանքի վերելքին և նպաստեցին ազգային գաղափարախոսության ձևավորմանը:

XVII դարում դպրոցական-կրթական կյանքում սկսված զարթոնքը գնալով ավելի լայն ծավալ էր ստանում, ընդգրկելով ինչպես մայր երկրի արևելյան ու արևմտյան հատվածները, այնպես նաև հեռու և մոտիկ երկրներում ապաստան գտած հայկական հոծ զանգվածները: Հայրենի դպրության կենտրոններում, մեծ ու փոքր վանքերում գրվող և ընդօրինակվող հարյուրավոր ձեռագիր մատյանների կողքին հրապարակ իջավ և մեծ թափով սկսեց պարզանալ հայկական տպագրությունը, վճռական դեր ստանձնելով հայ հասարակական մտքի զարգացման մեջ և մշակութային կյանքի տարբեր բնագավառներում: Մի կողմից երկրի տնտեսական-քաղաքական պահանջներին ընդառաջող, մյուս կողմից Եվրոպայում հաղթանակած ռեֆորմացիայի ազդեցությանը ենթակա հայ մտավորականությունը զգալի չափով կանգնում է աշխարհականացման և ազգային ինքնաճանաչման ուղու վրա: Ժամանակի առաջավոր մտածողներն ու գործիչները ջանում էին գաղթավայրերում ու

հայրենիքում պահպանել հայոց լեզուն, մշակույթը, լուսավորչական դավանանքը, պայքարելով ուժացման դեմ: Օսմանյան նվաճումների դեմ պայքարին հետամուտ արքունիքներում նրանք արժարժում էին Հայաստանն ու ողջ Անդրկովկասը թուրք-պարսկական տիրապետությունից ազատելու կամ քրիստոնյաների իրավունքները պաշտպանելու և նրանց վիճակը գեթ մասամբ բարելավելու խնդիրը:

Փրկության ուղիներ որոնելու դարավոր փորձերը ցույց տվին, սակայն, որ հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրումը հնարավոր է միայն Ռուսական մեծ ու հզոր հարևանի և նրա դաշնակիցների օգնությամբ, որքանով որ նրանց առևտրա-տնտեսական ու ռազմա-քաղաքական նպատակները համընկնում էին հայ և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների շահերի հետ:

Արևելահայ հոգևոր և աշխարհիկ պետերի դիմումներն ու Իսրայել Օրու բանակցությունները մոսկովյան արքունիքի հետ հիմք դարձան Անդրկովկասի ազատագրության ռուսական ծրագրի, որը նախատեսում էր ռուսական զորքերի արշավանք և հայ ու վրաց ապստամբական ուժերի օգնությամբ օտար լծի թոթափում և ապա՝ Հայաստանի ազատագրումից հետո՝ հայկական սլետականության վերականգնում Ռուսաստանի հովանավորության ներքո: Այս ծրագիրը իր ուժի մեջ մնաց ավելի քան հարյուր տարի և իրականացվեց միայն XVIII դարի վերջում և XIX դարի առաջին երեսնամյակում: Այդ պատմական ակտին նախորդել էր 1720-ական թվականներին սկսված Պետրոս Մեծի Կասպյան արշավանքը, երբ Անդրկովկասին մոտեցող ռուսական զորաբանակին ընդառաջ գնացին տասնյակ հազարավոր հայ ապստամբներ ու վրացական զորքեր, արտահայտելով ազատագրական պայքարի իրենց պատրաստակամությունն ու ռուսական կողմնորոշումը: Զինվորված հայության մղած հերոսական մարտերը իրանական և ապա թուրքական գերազանց ուժերի դեմ, Դավիթ Բեկի գլխավորած հաղթական կռիվները Սյունիքում, Ղարաբաղի սղնախների, Նրևանի, Գանձակի և այլ վայրերի քաջարի ինքնապաշտպանությունը վկայում էին ազատատենչ ժողովրդական զանգվածների բարձր մարտական ոգու և ռազմունակության մասին:

Պետրոս Մեծի մահից հետո ռուսական զորքերի անսպասելի նահանջն ու Նադիրի մուտքն Անդրկովկաս թելադրում էր հայ ղեկավար շրջաններին հանդես բերելու ստեղծված իրադրությանը համապատասխան դիրքորոշում, քաղաքական այս բարդ ու պատասխանատու շրջանում հայ հասարակական-քաղաքական կյանքի ղեկի մոտ գտնվող գործիչները կարողացան ճիշտ կողմնորոշվել և համագործակցելով Նադիրի հետ, հարկադրել նրան ձանաչելու ազատագրական կռվի ելած հայության իրավունքները: Պատմական բախտորոշ այս ժամանակաշրջանում հայ իշխող վերնախավի՝ մելիքների ղինվորական-կազմակերպչական համարձակ գործողությունների և կաթողիկոս Աբրահամ Կրետացու խելամիտ ջանքերի շնորհիվ ձեռք բերված հաջողությունները, նոր շունչ տվին ռուսական բանակի հարկադիր նահանջից հուսախաբ Արևելյան Հայաստանի գինավառ հայությանը և սրտապնդեցին հավատքը ազատագրական պայքարի վերջնական հաղթանակի նկատմամբ:

Այդ առավել շեշտված կերպով խրեան եկավ XVIII դարի երկրորդ կեսում, Նադիրի մահից հետո Արևելյան Հայաստանում ծայր առած անիշխանության և տեղական խաների վարած հայահալած քաղաքականությամբ

բնորոշվող ծանր ու օրհասական տարիներին, երբ նորից վեր բարձրացավ ազատագրական շարժումների ալիքը: Հայրենիքին օգնելու սրբազան գործին իրենց մասնակցությունը բերին Ռուսաստանի և այլ երկրների հայ գաղթավայրերը, հանդես եկան նոր առաջադեմ ու հեռատես գործիչներ: Վերսկսվեցին բանակցությունները Կովկասի մերձավոր հարևան Ռուսաստանի հետ, որն ավելի ուժեղացել ու դարձել էր աշխարհի ամենահզոր երկրներից մեկը: Ղրիմից տասնյակ հազարավոր հայեր վերաբնակեցնելով նոր Նախիջևանում, նրանց համար ստեղծելով արտոնյալ պայմաններ, ռուս արքունիքը բարենպաստ կարծիք էր ստեղծում իր քաղաքականության մասին, նախապատրաստելով Անդրկովկասի նվաճումը: Հայաստանի ազատագրման և հայ պետականության վերականգնման ծրագրերում շեշտվում էր Վրաստանի հետ համագործակցության և Ռուսաստանի օգնության ու անվերապահ հովանավորության անհրաժեշտությունը, թեև, արտահայտելով իշխող խավերի շահերն ու դիրքավորումները, առաջադրվում էին պետական կառուցվածքի տարրեր ձևեր՝ միապետություն կամ սահմանադրական հանրապետություն:

Հայերը սպասում էին իրենց նվիրական նպատակի կենսագործմանը, որը, սակայն, ուշանում էր՝ հվրոպական պետությունների հակառուսական քաղաքականության, իրանի ամրապնդման և Աղա Մուհամադ խանի 1795 թվականի ավերիչ արշավանքների հետևանքով: Միայն 1801 թվականին սկսվեցին Անդրկովկասի վերջնական նվաճման վճռական քայլերը և Վրաստանը միացվեց Ռուսաստանին: Այդ կարևոր պատմական գործողությամբ սկիզբը դրվեց նաև Արևելյան Հայաստանի ազատագրմանը, որի հյուսիս-արևելյան որոշ շրջանները այդ ժամանակ Արևելյան Վրաստանի մասն էին կազմում:

Այսպիսով, թեպետ հայ ժողովրդի պատմության XIV—XVIII դարերի ժամանակաշրջանն սկսվում է օտար նվաճողների արշավանքների, այլազգի ու այլադեն տիրակալների իշխանության, կողոպուտների ու գերեվարության, բռնազաղթների ու հարկադիր արտագնացության մոայլ տարեգրությամբ, սակայն դեպքերի պատմական ընթացքը տարավ գեպի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կյանքի հետագա աշխուժացում, իսկ հայկական գաղթավայրերում ազգային կյանքի պահպանումն ու զարգացումը մեծապես նպաստեցին հայ ժողովրդի միավորմանը, ազգային գաղափարախոսության ձևավորմանը և ազատագրական շարժման ու հայ մշակույթի նոր և ուժեղ վերելքին:

Հայ ժողովրդի պատմության բախտորոշ այս ժամանակաշրջանի ամբողջական ու կատարյալ պատկերը գծելու համար սովետական պատմագրությունը դեռևս մեծ անելիքներ ունի՝ ինչպես սկզբնաղբյուրների հավաքման և մշակման, այնպես էլ առանձին խնդիրների մանրազնին հետազոտության առումով: Մեր ժողովրդի քաղաքական ու տնտեսական կյանքի առանձին շրջաններ դեռևս մասնագիտական ուսումնասիրության փն հնթարկվել, հայ գաղթաշխարհի ուսումնասիրության գործը նոր է միայն դրվում գիտական հիմքերի վրա, հայ մշակույթի մի շարք լրնագավառներ դեռևս սպասում են իրենց հմուտ ուսումնասիրողին: Հարկավ այդ վիճակն իր անդրադարձը պետք է ունենար ներկա հատորի վրա, վնասելով նրա համամասնյա ամբողջականությունը: Հատորիս խմբագրությունը քաջ գիտակցելով այդ, համոզված է միաժամանակ, որ ընթերցողի դատին է հանձնում միասնական ջանքերով

ստեղծված մի աշխատություն, որի մեջ խտացված են հայ ժողովրդի պատմության XIV—XVIII դարերի ուսումնասիրության դժով վերջին տասնամյակների ընթացքում ձեռք բերված նշանակալից արդյունքները:

Հատորը պատրաստել է հեղինակային կոլեկտիվը հետևյալ կազմով. Ռ. Ա. Աբրահամյան, Լ. Ռ. Ազարյան, Փ. Փ. Անթաթյան, Ս. Ս. Աբեղատյան, Վ. Ա. Բայրուրթյան, Վ. Բ. Բարխուդարյան, Վ. Ռ. Գրիգորյան, Ս. Հ. Դարբինյան, Վ. Ա. Դիլոյան, Մ. Կ. Զուլալյան, Ն. Կ. Թահմիզյան, Հ. Խ. Թոփուզյան, Ռ. Ա. Իշխանյան, Վ. Ա. Խաչատրյան, Լ. Ս. Խաչիկյան, Մ. Մ. Հասրաթյան, Ա. Գ. Հովհաննիսյան Մ. Լ. Հովհաննիսյան, Ս. Վ. Հովնանյան, Հ. Մ. Ղազարյան, Վ. Ա. Միքայելյան, Ա. Շ. Մնացականյան, Վ. Կ. Ոսկանյան, Հ. Դ. Փափազյան, Ս. Է. Քուլանջյան:

Կարևոր իրադարձությունների ժամանակագրությունն ու մատենագրությունը կազմել է Լ. Փ. Շահինյանը, իսկ ցանկերը՝ Գ. Ե. Կիրակոսյանը: